

LBRIS

We know
books

Johan Ickx

BIROUL DE LA VATICAN

Papa Pius al XII-lea și evreii în timpul
celui de-al Doilea Război Mondial

Traducere din limba franceză
ADRIANA BĂDESCU

Cuprins

În atenția cititorului	6
Cuvânt-înainte al editorului francez	7
Introducere	10
1. O poveste despre proști, tinere dispărute și un însărcinat cu afaceri	19
2. Scurtă povestire despre oameni fugari și despre salvatorii lor tăcuți	64
3. O poveste despre doi copii ai luminii	81
4. O poveste despre „Binele care nu face zgomot“	117
5. Scurtă povestire despre un caz dureros.....	160
6. O poveste despre informatori secreți	175
7. O poveste cu o ceașcă de cafea și duble înțeleșuri.....	203
8. Scurtă povestire despre geniile pierdute ale Europei	223
9. O poveste despre locuri sumbre și sinistre spre Est – partea I.....	236
10. O poveste despre locuri sumbre și sinistre spre Est – partea a II-a	281
11. Scurtă povestire despre o mamă și o viză de tranzit	309
12. O poveste despre nouă înțelepți în jurul unei mese	315
13. O poveste despre un negustor de fum	358
14. Scurtă povestire despre dragoste și homari	368
15. O poveste despre ascunzători secrete	373
16. O poveste despre eroi, iepuri și doi lei ai diplomației	390
17. Scurtă povestire despre un om obișnuit și o fetiță de opt ani	416
18. O poveste despre un cuvânt controversat	422
Scurte biografii.....	437
Glosar.....	442
Mulțumiri	446

BIROUL DE LA VATICAN

Papa Pius al XII-lea, evreii și naziștii

Papa: Pius al XII-lea (nume laic: Eugenio Pacelli)

Cardinalul: Eminentă Sa Luigi Maglione, Secretar de Stat

Secretarul: Excelența Sa Domenico Tardini,
Secretar pentru Afaceri Ecleziastice Extraordinare

Substitutul: Mons. Giovanni Battista Montini,
Substitut pentru Afaceri Ordinare și Secretar al Codului

Subsecretarul pentru Afaceri Ecleziastice

Extraordinare: Mons. Giuseppe Malusardi

Echipa

Mons. Giulio Barbeta, grefier, agent al Biroului

Mons. Angelo Dell'Acqua, consilier al nunțiatunii, agent al Biroului

Mons. Giuseppe Di Meglio, auditor al nunțiatunii de clasa I, agent al Biroului

Mons. Antonio Samorè, auditor al nunțiatunii de clasa a II-a, agent al Biroului

Mons. Pietro Sigismondi, auditor al nunțiatunii de clasa a II-a, agent al Biroului

Mons. Armando Lombardi, auditor al nunțiatunii de clasa a II-a, agent al Biroului

Mons. Corrado Bafile, secretar al nunțiatunii de clasa I, agent al Biroului

Echipa externă:

Mons. Bernardini, Mons. Burzio, Mons. Cassulo, Mons. Hurley,
Mons. Orsenigo, Carlo Pacelli, Mons. Roncalli, Mons. Rotta, Mons. Valeri,
sora Slachta, părintele Musters și mulți alții.

* Monseniorul (n.trad.)

O poveste despre proști, tinere dispărute și un însărcinat cu afaceri

Vila Berghof, Obersalzberg, Alpii bavarezi, 28 iulie 1940

Pantele Alpilor erau îmbrăcate într-un verde văratic presărat cu flori sălbatice, viu colorate. Aerul cu parfum de pini vibra de cântecele păsărilor. În ținutul rural împădurit, o vilă retrasă, din lemn și piatră, se profila pe fundalul munților impresionanți.

În acest peisaj idilic, patru politicieni și asistenții lor erau adânciți în discuții, cu mânecile cămășilor suflecate, printre ceștile de cafea de pe masă. Discuțiile nu erau însă câtuși de puțin relaxate, urmând să arunce în criză o altă țară europeană și prefigurând una dintre cele mai întunecate și mai violente perioade ale celui de-al Doilea Război Mondial.

Președintele Jozef Tiso al Slovaciei, preot catolic, și prim-ministrul său, Vojtech Lázar „Béla“ Tuka, se aflau în vizită oficială pentru a-i întâlni pe Hitler și pe Joachim von Ribbentrop, ministrul de externe german. În cursul discuțiilor dintre ei s-a conturat un nou pact. În Slovacia, politicienii care se opuneau regimului nazist și cei neutri făceau parte deja din trecut. Locul lor fusese luat de susținătorii fervenți ai național-socialismului.

Ministrul de externe al Slovaciei, Ferdinand Durčansky, era un critic al nazismului și, ca urmare a opiniilor sale antinaziste, fusese exclus de la convorbiri. Și, odată ce presa slovacă lansase știrea despre întrunirea de la vila din pădure, Durčansky nu avusese altă soluție decât să-și înainteze demisia. Și, ca o avanpremieră a viitoarei ascensiuni la putere a apropiaților lui Tiso, portofoliul său a fost preluat de Tuka, acesta asumându-și ambele funcții, de prim-ministru și de ministru de externe.

Articol din *Grenzboten* despre înlocuirea lui Durčansky cu Tuka în postul de ministru de externe¹

¹ ASRS, AA.EE.SS., Cecoslovacchia 164, f. 13v.

Reprezentantul Sfântului Scaun în Slovacia era monseniorul Giuseppe Burzio, însărcinat cu afaceri. Sârguincios de felul său, Burzio strânsese cele mai veridice informații la care avusese acces cu privire la acest moment de cotitură pentru Slovacia – articole din presă, informații de culise și zvonuri. Astfel, a început să redacteze o serie de rapoarte detaliate și extrem de importante pe care să le trimită la Roma.

Unul dintre aceste prime rapoarte a fost scris pe 7 august 1940¹, dar din cauza comunicațiilor foarte lente din Europa frământată de război, a ajuns la Birou abia nouă zile mai târziu. Informându-l în detaliu pe cardinalul Maglione, secretar de stat, Burzio i-a împărtășit informații îngrijorătoare despre numirea unor simpatizanți naziști, monseniorul Ján Vojtassák, episcop de Spis, și alți doi clerici, ca membri în Consiliul de Stat, cel mai înalt organism legislativ al Slovaciei. Poate că pare surprinzător, dar în Slovacia acelor vremuri, prezența clerului în aparatul guvernamental era ceva obișnuit. De fapt, tradiția era atât de adânc înrădăcinată, încât chiar președintele țării era un preot. Dar instalarea unei administrații strâns aliate cu naziștii era un fapt fără precedent, împingând țara pe un teritoriu necunoscut și periculos. Dat fiind că în restul Europei reprezentanții clerului își riscau propriile vieți pentru a se opune activ nazismului, această situație schizofrenică provocase fisuri adânci în cadrul Bisericii.

Și, totodată, crease o problemă serioasă pentru Sfântul Scaun.

Monseniorul Burzio a subliniat că, de obicei, aceste posturi ocupate prin numire erau „poziții onorifice“, însă „în actualele circumstanțe, pot atrage după sine o anumită responsabilitate politică și morală“². Iar respectiva responsabilitate fusese preluată în acel moment de persoane periculoase.

¹ ASRS, AA.EE.SS., Cecoslovacchia 164, f. 5, scrisoare a Mons. Burzio către Card. Maglione, Bratislava, 7 august 1940.

² ASRS, AA.EE.SS., Cecoslovacchia 164, f. 5, scrisoare a Mons. Burzio către Card. Maglione, Bratislava, 7 august 1940.

În ciuda rapoartelor lui Burzio, Roma era deja conștientă de situația problematică. La mijlocul lunii august, monseniorul Vojtassák scrisese personal, cerând *benestare* (permisiunea) de a prelua postul.¹ Cardinalul Maglione rămăsese fără grai când aflase despre acțiunile lui Vojtassák și scrisese pe raportul lui Burzio „*Quid agendum?* – Ce e de făcut?“, după care i-l trimisese papei Pius al XII-lea.

În acest caz, Arhivele Istorice oferă o perspectivă interesantă asupra poziției adoptate de Pius al XII-lea față de un episcop care întorsese evident spatele preceptelor creștine de dreptate și caritate, alegând să colaboreze cu naziștii. În timpul audienței la papă de pe 20 august 1940, monseniorul Tardini, secretarul Biroului, a scris vizibil și clar, cu creionul, referitor la starea de spirit a lui Pius al XII-lea: „Sfântul Părinte privește aceste lucruri nu fără îngrijorare...“²

Iar răspunsul Romei la raportul lui Burzio a fost lipsit de echivoc:

„... Explică-i clar episcopului din Scepusio (Spis), cu delicatețe, că Sfântul Scaun privește nu fără îngrijorare faptul că clericii, mai cu seamă în circumstanțele date, acceptă posturi care implică responsabilități politice și morale.“³

Expriarea este, ca de obicei, diplomatică. Dar prin folosirea expresiei Sfântului Părinte „privește nu fără îngrijorare“ și prin formula aleasă de Burzio referitor la „responsabilitățile politice și morale“, Roma lăsa clar de înțeles că nu-l susținea pe Vojtassák pentru preluarea postului. Burzio i-a înmănat scrisoarea lui Vojtassák, spunându-i personal: „Nu este oportun să accepți posturi instituționale și guvernamentale.“⁴

¹ ASRS, AA.EE.SS., Cecoslovacchia 164, f. 18, scrisoare a Mons. Vojtassák către papa Pius XII, 13 august 1940.

² ASRS, AA.EE.SS., Cecoslovacchia 164, f. 5, notă manuscrisă a Mons. Tardini, 20 august 1940.

³ ASRS, AA.EE.SS., Cecoslovacchia 164, 7^a, ciornă a telegramei trimise de Mons. Maglione către Mons. Burzio, 21 august 1940.

⁴ ASRS, AA.EE.SS., Cecoslovacchia 164, f. 17, scrisoare a Mons. Burzio către cardinalul Maglione, 21 august 1940.

Între timp însă, pe 13 august, Vojtassák îi trimisese papei Pius al XII-lea o altă scrisoare oficială, de această dată cu o „solicita-re umilă“ personală de permisiune, minimalizându-și în mod deliberat rolul ca fiind „doar unul onorific“.¹ Nu menționase că membrii Consiliului de Stat erau permanent solicitați să voteze în favoarea unor măsuri concrete împotriva evreilor. Scrisoarea a ajuns pe biroul lui Burzio și a fost trimisă la Roma pe 21 august, în aceeași zi cu răspunsul Vaticanului la prima cerere a lui Vojtassák.

Ceea ce nu știa Roma era faptul că, înainte cu o săptămână de a-și scrie a doua solicitare, Vojtassák acceptase deja postul, cu aroganță, fără permisiunea Sfântului Scaun. Depusese jurământul ca membru în Consiliul de Stat pe 6 august. „Umila solicitare“ către papă fusese trimisă după ce luase singur decizia. Altfel spus, mințise. Acest comportament poate fi interpretat ca o tentativă bine calculată a lui Vojtassák și a acoliților săi de a pune Vaticanul într-o situație fără ieșire și a obține o permisiune scrisă care ar fi fost considerată, fără îndoială, un veritabil trofeu și exploatată de naziști și de fasciști.

Îndată ce Sfântul Părinte a precizat clar pe 21 august că „nu este oportun ca preoții să accepte însărcinări oficiale“, monseniorul Vojtassák ar fi trebuit să renunțe benevol la postul respectiv, ca o dovadă de umilă supunere.

Dar ce e de făcut când constăți că propriii tăi oameni te trădează? Faptul trebuie să fi fost deopotrivă dezamăgitor și enervant pentru Sfântul Scaun. Cum Vojtassák acceptase deja postul, Vaticanul n-a avut de ales decât să-l accepte ca pe un fapt împlinit. Prin urmare, răspunsul din 9 septembrie a fost unul politicos, dar succint: „Sanc-titatea Sa face cunoscut faptul că nu se opune ca monseniorul Vojtassák să accepte numirea ca membru în Consiliul de Stat“².

¹ ASRS, AA.EE.SS., Cecoslovacchia 164, f. 18, scrisoare a Mons. Vojtassák către papa Pius XII, 13 august 1940. A ajuns la Roma abia după 21 august, probabil spre sfârșitul lunii.

² ASRS, AA.EE.SS., Cecoslovacchia 164, f. 19, notă scrisă a lui Maglione.

Exprimarea folosită aici cere unele clarificări. Formularea obișnuită a papei atunci când acceptă o solicitare este „*nulla osta*“ (fără obiecții). Dar în răspunsul către Vojtassák, a ales să replice că „nu se opune“ („dar nici nu aprobă“, în limbaj diplomatic) ca acesta să accepte numirea.

În mod obișnuit, Sfântul Scaun nu poate interveni în ierarhia sau în aparatul guvernamental al unei alte țări. În plus, vechiul Codex al Dreptului Canonic stipula că desemnarea preoților în funcții publice era prerogativa episcopatului local, nu a pontifului de la Roma sau a dicasteriilor sale.¹ Fără îndoială, mulți în cadrul Sfântului Scaun ar fi dorit să intervină în această situație alarmantă, însă nu așa funcționează lucrurile.

Formularea intenționat succintă, dar sugestivă a răspunsului era menită să nu compromită Vaticanul. Și referirea exclusivă la Vojtassák avea rolul de a nu crea un precedent de care să se poată prevala ulterior alți preoți simpatizanți ai nazismului.

Mai târziu, în cursul aceleiași săptămâni, însărcinatul cu afaceri la Bratislava, monseniorul Burzio, a luat din nou legătura cu Roma², de data aceasta cu propria sa analiză asupra consecințelor vizitei oficiale a președintelui Tiso la Hitler. Burzio era de părere că naziștii îl curtau pe Tiso fiindcă fuseseră nemulțumiți de guvernul slovac în ansamblul său, și îndeosebi de fostul ministru de externe Durčansky, care încercase să conserve independența Slovaciei și să limiteze măsurile antisemite. Iată ce scria Burzio: „Conducerea nazistă l-a acuzat pe Signor Durčansky că încearcă să-i protejeze pe evrei și unii consideră că acesta este adevăratul motiv al înlocuirii lui din funcție“. Dar în acel moment, cu Durčansky ieșit din scenă, Burzio avea o presimțire foarte îngrijorătoare – anume că,

¹ Codul Dreptului Canonic pio-benedictin din 1917 tradus în engleză, San Francisco 2001, 70-71 (Canon 139, § 3 și § 4).

² ASRS, AA.EE.SS., Cecoslovacchia 164, f. 10°, raport al Mons. Burzio, 31 iulie 1940.

„în foarte scurt timp, măsuri vehemente“ aveau să fie adoptate împotriva evreilor.¹

Cu aceeași acuitate politică, raportul său continua explicând că noul guvern slovac era hotărât, de asemenea, să elimine orice propagandă prosovietică. Toți cei suspecți că ar fi simpatizanți ai comuniștilor aveau să fie considerați infractori conform noii legislații, care avea rolul dublu de a speria populația și de a furniza o scuză convenabilă pentru arestarea oponenților politici. La Vatican, această atitudine dură față de comunism era o veste bună. Pentru alții, era deconcertantă.

Previziunea sumbră a lui Burzio s-a dovedit a fi corectă, deși atitudinea represivă a guvernului nu a vizat inițial evreii, ci naționalismul motivat politic, debutând cu măsuri luate împotriva adventiștilor de ziua a șaptea și a protestanților. Deși Slovacia era o țară predominant catolică, după părerea lui Burzio aceste noi restricții nu aveau de fapt un fundament religios, fiind inspirate și puse în practică de *odium cecorum*² – sentimente de ură la adresa populației slovace de origine cehă, mai diversă din punct de vedere religios, cu o majoritate protestantă.

Analiza incisivă a lui Burzio formula și o întrebare: „Cât timp îi vor permite lui Tiso convingerile sale religioase și mai cu seamă conștiința de prelat să pășească umăr la umăr cu stăpânii săi național-socialiști?“ Era convins – sau mai degrabă voia să creadă – că Tiso juca un joc strategic, „sperând să salveze ceea ce mai putea fi salvat și că aplicarea metodelor naziste nu va fi făcută până la consecințele ei extreme“. Dar ca un presentiment al ororilor ce aveau să urmeze, el a adăugat: „Abia mai târziu ne vom putea da seama dacă aceste calcule ale lui au fost corecte“.³

¹ ASRS, AA.EE.SS., Cecoslovacchia 164, f. 10°, raport al Mons. Burzio, 31 iulie 1940.

² ASRS, AA.EE.SS., Cecoslovacchia 164, f. 26, raport al Mons. Burzio, Bratislava, 15 ianuarie 1941.

³ ASRS, AA.EE.SS., Cecoslovacchia 164, ff. 36°, raport al Mons. Burzio, Bratislava, 5 septembrie 1940.

Burzio a înțeles limpede că ceea ce voia Germania în primul rând din partea slovacilor nu avea caracter ideologic, ci economic – mai precis baza industrială înfloritoare a țării. În consecință, afacerile deținute de evrei au fost următoarea țintă vizată. Burzio a raportat despre faptul că magazinele și companiile cu proprietari evrei au fost obligate să afișeze la loc vizibil înscrisuri cu „Magazin evreiesc” sau „Companie evreiască”. Bulevardele pe care până atunci slovacii obișnuiseră să se plimbe relaxați și să-și facă cumpărăturile purtau acum amprenta clară a prejudecăților naziste. Burzio scria că „află cu uluire că întreaga viață economică a țării se afla în mâinile evreilor și că, parcă, o serie de legi restrictive la adresa acestei predominanțe nu ar avea cum să strice”. Și continua: „Din nefericire, măsurile adoptate depășesc limitele dreptății și tind să-i elimine pe evrei cu desăvârșire din viața economică și socială a țării. Și toate acestea nu sunt în beneficiul slovacilor, ci al germanilor, în ale căror mâini ajung toate sursele de venit și de bogăție care aparțineau înainte evreilor.”¹ Apoi enumera măsurile restrictive adoptate împotriva evreilor: „Închiderea tuturor localurilor publice (evreiești); interdicția de a angaja menajere creștine mai tinere de 40 de ani; declararea și înregistrarea tuturor locuințelor și a bunurilor; interdicția de a urma cursurile școlii gimnaziale și liceale și de a deschide sau organiza asemenea școli pentru evrei, astfel că de acum înainte educația tinerilor evrei se va încheia după nivelul elementar.” Această interdicție pentru copiii evrei de a urma cursurile gimnaziului și ale liceului a provocat imediat „probleme autorităților ecleziastice deoarece, dacă aceste legi ar fi aplicate cu strictețe, numeroși copii cu origine evreiască, dar de credință catolică, ar trebui să părăsească școlile elementare catolice la care învață și să învețe la școli elementare evreiești. Iar copiii

¹ ASRS, AA.EE.SS., Cecoslovacchia 164, ff. 36^r, raport al Mons. Burzio, Bratislava, 5 septembrie 1940.

care urmau deja studii secundare și superioare ar fi obligați să le întrerupă”¹.

Burzio trimisese Romei un avertisment sunbru, afirmând că în scurt timp aveau să fie anunțate alte măsuri, chiar mai dure, „în materie de legislație matrimonială”. Pericolul interferenței statului în taina cununiei era extrem de îngrijorător pentru Sfântul Scaun. Faptul că un guvern ar fi putut interveni și restricționa sau chiar distruge ceea ce era considerat o legătură sacră între două persoane era o palmă pe obrazul credinței catolice. Burzio spera ca episcopii slovaci să adopte „o poziție comună și fermă împotriva” oricăror legi referitoare la căsătoriile interrasiale, deși era conștient că speranța era una nefondată, dat fiind că din cler făceau parte deopotrivă simpatizanți și oponenți ai nazismului.

Știm că raportul lui Burzio a fost citit de Pius al XII-lea cu îngrijorare, fiindcă Maglione i-a răspuns acestuia în scris, sugerându-i să continue să informeze Sfântul Scaun cu privire la respectivele evoluții deconcertante și mai ales referitor la atitudinea episcopilor slovaci și la „măsurile pe care le vor adopta acești episcopi pentru a prezerva drepturile la o educație în conformitate cu propria religie, și îndeosebi pe cele ale tinerilor catolici, inclusiv ale celor de origine non-ariană”². Cuvintele lui Maglione lasă clar de înțeles că instrucțiunile veneau direct de la Sfântul Părinte. Pentru mine, aceasta este o nouă dovadă care atestă că, pentru Pius al XII-lea, rasa unei persoane era lipsită de orice importanță.

*

* *

¹ ASRS, AA.EE.SS., Cecoslovacchia 164, f. 37, raport al Mons. Burzio, Bratislava, 5 septembrie 1940.

² ASRS, AA.EE.SS., Cecoslovacchia 164, f. 39^r, ciornă a depeșei semnate de Card. Maglione, scrisă de mâna Mons. Samorè, minutant (trimisă pe 5 octombrie).

Afundarea Slovaciei într-un regim al terorii a continuat rapid.

Pe 8 octombrie 1940, președintele Tiso a susținut un discurs public în fața unei mulțimi formate din 20 000 de pelerini catolici în apropiere de orașul Zilina, în regiunea de nord a Slovaciei, în care a justificat măsurile antisemite adoptate de guvern.¹ Tiso avusese îndrăzneala să afirme că evreii fuseseră odinioară buni conducători și apoi răstălmăcise unul dintre învățămintele lui Moise, pretinzând că acesta le ceruse tuturor evreilor să renunțe la câștigurile lor la fiecare cincizeci de ani.² În realitate, Moise susținuse ca toate câștigurile obținute în mod necinstit să fie returnate proprietarului lor inițial. E foarte posibil ca Tiso să fi știu acest lucru și să fi distorsionat în mod intenționat sensul preceptului. În acest fel, voia să demonstreze că însăși religia lor le cerea evreilor să-și cedeze veniturile Slovaciei. În discursul susținut, a afirmat că acest lucru era o probă incontestabilă a faptului că evreii își uitaseră propriile învățături. Și în consecință, a adăugat el, nu aveau dreptate să se plângă fiindcă, spre exemplu, le fuseseră confiscate aparatele de radio. Discursul lui Tiso începuse pe un ton de ură malformată și a continuat astfel: „Nu e corect din partea lor să critice, în numele principiilor creștine, faptul că le sunt confiscate magazinele și licențele comerciale; în realitate, sunt obligați doar să înapoieze ceea ce au luat odinioară de la creștini. Nu e corect din partea lor să se plângă că sunt excluși din școlile de stat, câtă vreme s-au ghidat mereu după ideea de a munci puțin și a câștiga mult.”³ Acest rasism pur și nedeghizat, revărsându-se aidoma unor rezi-duuri toxice din gura unui prelat, este șocant, fără îndoială. Transcrierea integrală a discursului lui Tiso a fost transmisă personal la Biroul din Roma pe 8 octombrie 1940⁴, iar Pius al XII-lea a luat cunoștință de ea pe data de 10 octombrie.

¹ ASRS, AA.EE.SS., Cecoslovacchia 164, ff. 41^{rv}, discurs al Mons. Tiso.

² Biblia, Leviticul 24, 15.

³ ASRS, AA.EE.SS., Cecoslovacchia, 164, ff. 41^{rv}, discurs al Mons. Tiso.

⁴ *Ibid.*

Biroul notase, alături de data la care fusese primită transcrierea, numele sursei din care provenise. Cercetând sutele de documente slovace, am remarcat că aceeași sursă reapărea de mai multe ori, cu o anumită regularitate. Notele făcute cu creionul precizează „transmise de *Commendatore* Babuscio” – singurul element de identificare al acestor documente. În lipsa lui, nu am ști cum au ajuns respectivele documente la Secretariatul de Stat și apoi pe biroul papei.

Cine era acest misterios *Commendatore* Babuscio? Fostul meu profesor iezuit și istoric eminent, părintele Pierre Blet¹, îl descrie pe Francesco Babuscio Rizzo ca fiind un diplomat al guvernului italian. La declanșarea celui de-al Doilea Război Mondial, titlul său oficial era acela de consilier al ambasadei Italiei la Sfântul Scaun, făcând parte din echipa Ministerului de Externe italian. Ca atare, se întâlnea frecvent cu papa din motive oficiale. Dar surprinzător aici este faptul că transmitea informații destinate guvernului său. La fel de interesant este să remarcăm că documentele pe care le transmitea nu aveau ștampila sau o altă marcă oficială a Ministerului de Externe italian. În afară de numele său, notat de Birou, sunt cvasi-anonime. Asta ar putea sugera că acest personaj curajos acționa în nume propriu, nu în capacitatea sa oficială. Este de asemenea posibil ca șeful lui, ambasadorul Italiei, să fi fost la curent. Dar acțiunile lui aparent clandestine nu erau în mod cert autorizate de superiorii ierarhici din administrația fascistă a lui Mussolini. Și bănuim ce i s-ar fi putut întâmpla lui Babuscio Rizzo dacă ar fi fost descoperit de acești superiori, ținând cont de apetența pentru răzbunare a fasciștilor. Care au fost motivele sale și cine s-ar mai fi putut afla în spatele lor – iată chestiuni care merită investigate mai departe. Ceea ce știm este că Babuscio era un bun prieten și confident al secretarului Biroului, Tardini, și că, așa cum semnalase

¹ Pierre BLET, *Pie XII et la Seconde Guerre mondiale d'après les archives du Vatican*, Paris, 2005, p. 122; p. 146; p. 237.